

F İ L O L O G İ Y A

DOI: <https://doi.org/10.59849/2957-3882.2026.1.58>DERİVASİYA VƏ VALENTLİK: QIPÇAQ QURUPU TÜRK DİLLƏRİNİN LEKSİKOLOJİ
BAXIMDAN ARAŞDIRILMASI**Faidə OMAROVA***AMEA akad.Z.M.Bünyadov adına**Şərqşünaslıq İnstitutu, dissertant**E-mail: Filfay-6786@mail.ru**<https://orcid.org/0009-0008-0706-2614>**Дата поступления: 16.01.2026**Дата исправления: 09.02.2026**Дата утверждения к публикации: 07.05.2026*

XÜLASƏ

Sözün substansional anlaşılmasından irəli gələn mühüm nəticələrdən biri ondan ibarətdir ki, söz eyni zamanda həm dil vahidi, həm də nitq vahidi kimi çıxış edir. Digər dil vahidlərindən fərqli olaraq, yalnız söz həm dil vahidi, həm də nitq vahidi olmaq imkanına malikdir. Sözün nitq vahidi kimi nəzərdən keçirilməsi onun cümlə tərkibindəki mahiyyətinin öyrənilməsinə əsaslanır; söz dil vahidi kimi tədqiq edildikdə isə o, cümlədən kənarda araşdırılır. Beləliklə, söz həm dildə (dil vahidi kimi), həm də nitqdə (nitq vahidi kimi) öyrənilir. Müasir dilçilikdə dil vahidlərinin müəyyən qanunauyğunluqlara müvafiq olaraq bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqəyə girməsi valentlik anlayışını formalaşdırır.

Zəngin və çoxaspektli quruluşa malik olan türk dilləri ailəsi leksik və qrammatik quruluş baxımından da xüsusi maraq doğurur. Bu dillər arasında qıpçaq qrupu xüsusi yer tutur. Qıpçaq qrupu türk dillərində söz yaradıcılığı mexanizmləri (derivasiya) və onların sintaktik imkanları (valentlik) həm tarixi, həm də müasir baxımdan alimlər üçün maraqlı tədqiqat obyektidir.

Məqalənin əsas məqsədi qıpçaq qrupu türk dillərində kök sözlərin derivativ potensialını öyrənmək və bu sözlərin müxtəlif kontekstlərdə neçə valentlik əlaqəsi nümayiş etdirdiyini müəyyənləşdirməkdir. Derivativ proseslərin leksik fonda əksi, törəmə sözlərin semantik genişlənməsi və funksional istifadəsi bu tədqiqatın əsas predmetini təşkil edir.

Məqalədə qıpçaq dilləri materialı əsasında, xüsusilə qazax, qırğız, tatar, başqırd və noqay dillərinin nümunələrində söz yaranan affikslərin hansı struktur modellər üzrə formalaşdığı və onların sintaktik çevikliyin yaradılmasında rolu təhlil olunur. Valentlik isə sözlərin cümlə daxilində müəyyən sayda komponentlə qarşılıqlı əlaqəyə girmə potensialı kimi nəzərdən keçirilir.

Açar sözlər: Qıpçaq qrupu türk dilləri, valentlik, qrammatika, semantika, leksika, uyğunlaşma.

ДЕРИВАЦИЯ И ВАЛЕНТНОСТЬ: ИССЛЕДОВАНИЕ КИПЧАКСКОЙ ГРУППЫ ТЮРКСКИХ ЯЗЫКОВ В ЛЕКСИКОЛОГИЧЕСКОМ АСПЕКТЕ**Фаида ОМАРОВА***Институт Востоковедения имени
академика З. М. Буниятова НАНА**Filfay-6786@mail.ru*<https://orcid.org/0009-0008-0706-2614>*Дата поступления: 16.01.2026**Дата исправления: 09.02.2026**Дата утверждения к публикации: 07.05.2026***АННОТАЦИЯ**

Важным выводом, вытекающим из субстанционального понимания слова, является то, что слово выступает одновременно как единица языка и как единица речи. В отличие от других языковых единиц, только слово обладает возможностью быть и языковой, и речевой единицей. Когда речь идёт о слове как о единице речи, данный вывод основывается на изучении сущности слова в составе предложения; при рассмотрении слова как языковой единицы предполагается его исследование вне предложения. Таким образом, слово изучается как в языке (в качестве языковой единицы), так и в речи (в качестве речевой единицы). В современном языкознании вступление языковых единиц во взаимосвязь друг с другом в соответствии с определёнными закономерностями формирует понятие валентности.

Семья тюркских языков, обладая богатой и многоаспектной структурой, также представляет особый интерес с точки зрения лексического и грамматического строя. Среди этих языков особое место занимает кипчакская группа. В кипчакской группе тюркских языков механизмы словообразования (деривации) и их синтаксические возможности (валентность) являются интересным объектом исследования для учёных как в историческом, так и в современном аспекте.

Основной целью статьи является изучение деривационного потенциала корневых слов в кипчакской группе тюркских языков и выявление того, сколько валентностных связей проявляют эти слова в различных контекстах. Отражение деривационных процессов в лексическом фонде, семантическое расширение и функциональное использование производных слов составляют основу данного исследования.

На материале кипчакских языков, в частности таких представителей, как казахский, киргизский, башкирский и ногайский, анализируется, по каким структурным моделям формируются словообразовательные аффиксы и какова их роль в создании синтаксической гибкости. Валентность при этом рассматривается как потенциал слов вступать в предложении во взаимодействие с определённым количеством компонентов.

Ключевые слова: *кипчакская группа тюркских языков, валентность, грамматика, семантика, лексика, согласование.*

DERIVATION AND VALENCY: A LEXICOLOGICAL STUDY OF THE KIPCHAK GROUP OF TURKIC LANGUAGES**Faida OMAROVA***Institute of Oriental Studies named after**Academician Z. M. Bunyadov, ANAS**Filfay-6786@mail.ru**<https://orcid.org/0009-0008-0706-2614>**Date of submission: 16.01.2026**Date of revision: 09.02.2026**Date of acceptance for publication: 07.05.2026***ABSTRACT**

An important conclusion arising from the substantial understanding of the word is that the word functions as both a language unit and a speech unit. Unlike other units of language, only the word has the capacity to function simultaneously as a unit of language and a unit of speech. When the word is considered as a unit of speech, this conclusion is based on the study of the essence of the word within the sentence; when the word is viewed as a language unit, it is examined outside the sentence. Thus, the word is studied both in language (as a language unit) and in speech (as a speech unit). In modern linguistics, the fact that language units enter into relations with one another in accordance with certain regularities gives rise to the concept of valency.

The Turkic language family, characterized by a rich and multifaceted structure, is also noteworthy in terms of its lexical and grammatical organization. Within this family, the Kipchak group occupies a special place. In the Kipchak group of Turkic languages, the mechanisms of word formation (derivation) and the syntactic capacities of words (valency) have been objects of scholarly interest both historically and in the modern period.

The main aim of the article is to investigate the derivational potential of root words in the Kipchak group of Turkic languages and to determine how many valency patterns these words exhibit in different contexts. The way derivational processes are reflected in the lexical stock, as well as the semantic expansion and functional use of derived words, constitutes the core of this research.

Keywords: *Kipchak group of Turkic languages, valency, grammar, semantics, lexicon, agreement.*

Giriş

Öncə onu qeyd edək ki, dilin əsas vahidi kimi sözü qəbul etmək lazımdır. Söz norma vahidi, bu norma vasitəsilə isə dil vahidi kimi fonem və morfemdən fərqli olaraq universal, semantik baxımdan isə çoxçeşidli və ən mürəkkəb vahiddir. Bu fikir onunla əsaslandırılır ki, səs örtüyünə və mənə daşıyıcılığına malik olan hər bir söz, tərkibinə fonem və morfemlərin daxil olmasından əlavə, həm də potensial bir fikri ifadə edir. Bu potensial fikir isə cümlənin funksiyasıdır.

Sözün substansional anlaşılmasından irəli gələn daha bir mühüm nəticə ondan ibarətdir ki, söz həm dil, həm də nitq vahididir. Həm dil vahidi, həm də nitq vahidi olmaq imkanı dilin digər vahidlərindən fərqli olaraq yalnız sözə məxsusdur. Sözün nitq vahidi kimi çıxış etməsindən danışarkən bu nəticə sözün cümlədəki mahiyyətinin öyrənilməsinə əsaslanır; söz dil vahidi kimi nəzərdən keçirildikdə isə onun cümlədən kənarda tədqiqi nəzərdə tutulur. Beləliklə, söz həm dildə (dil vahidi kimi), həm də nitqdə (nitq vahidi kimi) öyrənilir. Müasir dövrdə dildə dil vahidlərinin müəyyən qanunauyğunluğa əməl edilməklə bir-biri ilə əlaqəyə girməsi valentlik anlayışını yaradır.

Türk dilləri ailəsi də zəngin və çoxşaxəli quruluşa malik olmaqla yanaşı, leksik və qrammatik strukturlar baxımından da diqqətəlayiqdir. Bu dillər içərisində Qıpçaq qrupu xüsusi yer tutur. Qıpçaq qrupu türk dillərində sözlərin törəmə mexanizmləri (derivasiya) və onların sintaktik imkanları (valentlik) həm tarixi, həm də müasir dövrdə tədqiqatçılar üçün maraqlı tədqiqat obyektidir.

Tədqiqatda əsas məqsəd Qıpçaq qrupu türk dillərində kök sözlərin törəmə potensialı və bu sözlərin müxtəlif kontekstlərdə neçə valentlik nümayiş etdirdiyini öyrənməkdir. Derivativ proseslərin leksik fonda necə əks olunduğu, törəmə sözlərin semantik genişlənməsi və funksional istifadəsi bu araşdırmanın əsasını təşkil edir.

Məqalədə qıpçaq dillərinin, xüsusilə qazax, qırğız, başqırd və noqay kimi nümayəndələrinin nümunəsində törəmə şəkildə hansı struktur modellər üzrə formalaşdığı, bu şəkildə sintaktik çeviklik yaratmaq baxımından rolu təhlil olunur. Valentlik isə burada sözlərin cümlədə neçə komponentlə əlaqəyə girə bilmə potensialı kimi nəzərdən keçirilir.

Valentlik anlayışı, onun dilçiliyə gətirilməsi və dilçilik bölmələri ilə əlaqəsi.

İlk öncə valentlik nədir, termin kimi dilçiliyə nə vaxt və necə daxil olmuşdur kimi suallara aydınlıq gətirək. “Valentlik” termini ilk dəfə 1934-cü ildə K. Bühlerin “*Sprachtheorie*” əsəri vasitəsilə dilçiliyə daxil olmuşdur. Valentlik nəzəriyyəsinin inkişafı və dilçilikdə daha geniş yayılması isə L.Tenyer və A.V.Qrut kimi alimlər tərəfindən davam etdirilmişdir. Onlar valentliyi müxtəlif istiqamətlərdə təhlil etmişlər. Fransız alimi L.Tenyer valentliyi feilin aktant quruluşu kimi izah etmişdir [Tenyer L., 1988, <https://ru.scribd.com/document/814575194/%D0%A2%D0%B5%D0%BD%D1%8C%D0%B5%D1%80-%D0%9B>].

Valentliyi sovet dilçiliyinə linqvistik termin kimi ilk dəfə S.D.Kaçnelson gətirmişdir. O, valentliyi sözün cümlədə bir-biri ilə birləşmə qabiliyyəti kimi başa düşürdü [Кацнельсон С.Д., s. 132]. Feil isə cümlədə əsas sözlərdən biri olaraq digər sözlərin yerini müəyyənləşdirmək qabiliyyətinə malikdir [Кацнельсон С.Д., s. 88]. V.Q.Qak da valentliyə ümumi tərif verərək onu sözün digər sözlərlə birləşmə qabiliyyətinə malik sintaktik xüsusiyyəti kimi qiymətləndirirdi [Гак В.Г., s. 79–80]. Dilçi və tədqiqatçıların valentlik haqqında söylədikləri fikirdən belə qənaətə gəlmək olar ki, valentlikdə əsas prinsip sözlərin bir-birinə uyğunlaşmasıdır.

Uyğunlaşma (sözlərin bir-biri ilə birləşmə qabiliyyəti) sintaqmatik əlaqələrə əsaslanan dil vahidlərinin əsas xüsusiyyətidir. Sintaqmatik əlaqələr dil vahidlərinin dil qanunlarına uyğun olaraq mətnin, cümlənin və sözün tərkibində nitq ardıcılığında bir-biri ilə birləşə bilmə qabiliyyətidir. Uyğunlaşma dilin bütün sahələrini əhatə edən linqvistik kateqoriyadır. “Uyğunlaşma – sözlərin sözlərlə, cümlələrin cümlələrlə birləşməsidir” deyə ifadə olunan qayda stereotip xarakter daşıyır və yalnız qrammatik səviyyədə qəbul edilir. Dildə səslərin bir-biri ilə birləşmək və ya birləşməmək imkanları vardır. Affikslər dilin qanunlarına uyğun olaraq kökə qoşulur. Sözlər də məzmun və ifadə imkanlarına görə bir-biri ilə uyğunlaşır. Beləliklə, uyğunlaşma hadisəsini dilin fonetik, leksik, morfoloji və sintaktik qanunlarının müəyyənləşdirilməsində mühüm rol oynayan kateqoriya hesab

etmək olar. Bu halda uyğunlaşma anlayışı valentlik ilə eyni qəbul edilə bilər, çünki valentlik dil vahidlərinin hamısının (səslərdən tutmuş mətnlərə qədər) bir-biri ilə birləşmə qabiliyyətini müəyyənləşdirən əsas göstəricidir.

Valentlik və sözlərin uyğunluğu problemi həm nəzəri, həm də dillərin praktik öyrənilməsi baxımından diqqətəlayiqdir. Nəzəri cəhətdən xüsusi maraq doğuran məsələ, dildə mövcud olan qrammatik münasibət və əlaqələrin bir növ proyeksiyası kimi çıxış edən qrammatik uyğunluğun tədqiqidir. Demək kifayətdir ki, qrammatik uyğunluq normaları sözlərin nitq hissələrinə və ayrıca leksik-qrammatik qruplara təsnif edilməsinin meyarlarından biridir. Valentlik nəzəriyyəsinin inkişafının birinci mərhələsində “valentlik” anlayışı yalnız sintaktik analiz səviyyəsində tətbiq olunurdu ki, bu da valentliyin tətbiq səviyyələrinin fərqləndirilməməsi ilə şərtlənirdi. Məntiqi və leksik-semantik münasibətlər valentlik problemi ilə məşğul olan dilçilərin diqqətindən kənarda qalırdı. Lakin bu tip valentliklərin mövcudluğuna dair açıq (eksplisit) göstərişlər olmasa da, həmin hadisələr qrammatikada öyrənilir, sadəcə valentlik anlayışı ilə əlaqələndirilmirdi. Son illərdə həm türkoloji, həm də xarici dilçilikdə valentliyin məzmun tərəfinin öyrənilməsinə meyl yaranmışdır. Bu isə onunla izah olunur ki, bir çox sintaktik məsələlər dilin məntiqi-semantik aspektləri nəzərə alınmadan dərin və tam şəkildə həll edilə bilməz.

Valentlik hadisəsinin dilçiliyin bütün sahələrində mövcud olduğunu söyləyən və valentlik anlayışını dilə daxil edən alim S.D.Kaçnelson öz tədqiqatlarında dildə valentliyin iki növü olduğunu qeyd edir: onlardan biri formal, digəri isə məzmun valentliyidir. Formal valentlik müəyyən söz forması ilə bağlıdır və sintetik morfologiya elementləri ilə müəyyənləşdirilir, məzmun valentliyi isə bilavasitə sözün mənasından asılıdır. [Кацнельсон С.Д., s. 88].

Daha sonralar dildə valentlik anlayışını araşdıran alimlər uyğunlaşma növlərinin bununla məhdudlaşmadığını qeyd edərək bir neçə tipdə fərqləndirirlər. Alman alimi Q.Helbiq valentlik anlayışını tədqiq etmiş və qeyd etmişdir ki, dildə valentlik üç səviyyədə mövcuddur: məntiqi, semantik və sintaktik. Burada məntiqi valentlik deyəndə anlayışlar arasında dildənkənar uyğunlaşma səviyyəsi nəzərdə tutulur. Semantik valentlik sözün tərkibində semantik komponentlərin (əşya və ya hadisələr, eləcə də onların xüsusiyyətləri) birləşməsi, həmçinin onların məna baxımından bir-biri ilə uyğunlaşma qabiliyyəti kimi izah olunur. Sintaktik valentlik isə ayrı-ayrı sözlərin məcburi və fakultativ münasibətlərdə bir-biri ilə birləşə bilmə imkanı (sərbəst söz birləşmələri, frazeoloji birləşmələr və s.) kimi müəyyənləşdirilir [Степанова М.Д., s. 157].

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, struktur dilçilikdə əksini tapmış və uyğunlaşma anlayışının yalnız qrammatik səviyyədə dərk edildiyi fikri zamanla dəyişməyə başlamış, uyğunlaşmanın dilçiliyin bir çox sahələrində özünü göstərdiyi qeyd olunmuşdur. Sübut edilmişdir ki, sözlərin məna baxımından uyğunlaşma funksiyası fonosemantik və morfosemantik sahələrin formalaşmasının əsasını təşkil edir. Alimlərin sonrakı tədqiqatlarında uyğunlaşma haqqında olan fikirlər daha da dərinləşmiş, onun növ və tipləri getdikcə artmışdır. V.Qak uyğunlaşmanın (valentliyin) dilçiliyin digər sahələrində də müşahidə olunduğunu qeyd etmişdir. Onun nəticəsinə görə, sözlərin qrammatik uyğunlaşması onların müəyyən nitq hissəsinə aid olduğunu göstərir, leksik uyğunlaşma sözlərin mənasına uyğun olaraq seçilməsi və işlədilməsidir; semantik uyğunlaşma isə iki komponent arasında qarşılıqlı semantik əlaqəni nəzərdən keçirir.

Ç.K.Naymanova özünün tədqiqat işində valentlik və uyğunlaşma haqqında bəzi məqamlara toxunmuşdur. O qeyd edir ki, qrammatik formaların işlənməsinə əsaslanan qrammatik uyğunlaşma kifayət qədər ciddi şəkildə təsvir oluna bildiyi halda, leksik uyğunlaşmanın motivasiyasını həmişə aşkar etmək asan olmur. Məhz leksik uyğunlaşmanın formallaşdırılması prinsipləri işlənilməz hazırlanmadığı üçün bəzi tədqiqatçılar leksik uyğunlaşmanı dildənkənar hadisələrə aid etməyi mümkün hesab edirlər. Müasir ingilis dilində sözün mənasını müəyyənləşdirərkən adətən onun müəyyən tip mənalarının verildiyi lüğətlərdən istifadə olunur. Lakin lüğətlər sözlərin məzmununu həmişə adekvat və dolğun şəkildə əks etdirmir və onların mənalarını xüsusi bir əlamət üzrə həmişə ardıcıl surətdə fərqləndirib bölüşdürmür. Yalnız bir elementin onu əhatə edən müəhlə semantik-sintaktik valentlik mexanizminin öyrənilməsi onun semantik tutumunu müəyyən etməyə imkan verir.

Buradan da aydın olur ki, dilçilərin sözlərin təhlili üçün effektiv metodlardan istifadə etməyə can atması təsadüfi deyil. Hazırda bu baxımdan ən təsirli metodlar distributiv və valentlik analiz metodlarıdır. Bu metodlar bir-biri ilə sıx qarşılıqlı əlaqədə olmaqla sözlərin semantik-sintaktik uyğunlaşma qanunauyğunluqlarını üzə çıxarmağa, onların mənalarının kontekstdə reallaşma yollarını müəyyən etməyə, həmçinin bu və ya digər konkret sözü əhatə edən elementlərin onun mənalarının reallaşmasına hansı dərəcədə təsir göstərdiyini nümayiş etdirməyə imkan verir. Ç.K.Naymanova tədqiqat əsərində valentliyin bir neçə növünü fərqləndirmişdir: “Dildə potensial şəkildə bir-biri ilə uyğunlaşan elementlərin səviyyəsindən asılı olaraq valentliyin məntiqi, semantik, sintaktik, qrammatik, leksik, xarici, daxili və digər növləri fərqləndirilir”. (<https://arch.kyrlibnet.kg/uploads/Naimanova%20Ch.K..pdf>)

Göründüyü kimi, dilçilikdə valentlik anlayışı, onun növləri haqqında bir çox fikirlər var. O cümlədən, qazax dilçiliyində də bu haqda tədqiqatçılar arasında müxtəlif tədqiqat əsərlərinə rast gəlmək olar. Həmin əsərlərdən belə nəticəyə gəlmək olur ki, türkoloji dilçilikdə, həmçinin qazax dilçiliyində də valentlik anlayışı müxtəlif baxış bucağından təhlil olunmuşdur. Qazaxıstan alimlərinin valentlik nəzəriyyəsinin tədqiqinə dair bir sıra tədqiqat əsərləri var. İ.Mamanov yazırdı ki, sözlərin bir-biri ilə birləşməsi üçün onların arasında mənə ümumiliyi olmalıdır. O cümlədən, S.İsayev öz tədqiqatlarında qeyd etmişdir ki, semantik səviyyədə leksik uyğunluq, qrammatik səviyyədə isə sintaktik uyğunluq fərqləndirilir. Leksik uyğunluğun tədqiqi ilə xüsusi məşğul olmuş M.Orazov isə yazırdı ki, qazax dilində ayrı-ayrı əsərlərdə sintaktik valentlik haqqında müəyyən qeydlər olsa da, məntiqi və semantik valentlik tədqiqat obyektinə səviyyəsinə yüksəlməmişdir. Tədqiqatçıların qeyd etdiyimiz müəyyən fikirlərindən də aydın olur ki, uyğunluq, valentlik məsələləri bir sıra dillərdə olduğu kimi qıpçaq qrupu türk dillərində də aktual məsələlərdən biridir.

Bundan başqa, L.N.Zasorina, V.P.Berkov, M.D.Stepanova və s. kimi dilçilər dil elementinin söz birləşməsində oynadığı rola görə aktiv və passiv valentlik anlayışlarını da fərqləndirirlər. Aktiv valentlik tabe edən sözün özünə bağlı müəyyən açıq mövqelərə malik olmaq qabiliyyəti kimi xarakterizə olunur; bu mövqelər ondan asılı olan digər sözlər tərəfindən doldurulma bilər və ya doldurulmalıdır. Passiv valentlik isə asılı sözün tabe edən sözə qoşulmaq və onun yanında açıq mövqeni doldurmaq qabiliyyəti kimi başa düşülür. Açıq mövqelərə malik olan tabe edən sözlər valentliyin daşıyıcıları, bu mövqeləri dolduran asılı sözlər isə valentlik tərəfdaşları adlanır. İndiyə qədər valentliyin xüsusiyyətləri haqqında deyilənlərin hamısı məhz aktiv valentliklərə aid olmuşdur, çünki adətən valentlik dedikdə tabe edən sözün əlaqələri nəzərdə tutulur. Bununla yanaşı, asılı sözün tabe edən sözə əlaqəsini də valentlik adlandırmaq olar, lakin bu, passiv valentlikdir.

M.D. Stepanova sözün “xarici” və “daxili” valentliyini fərqləndirərək qeyd edir ki, dil vahidi kimi müəyyən xarici valentliyə malik olan və bu valentliyin hər bir nitq prosesində mütləq üzə çıxdığı söz, eyni zamanda daxili valentliyə də malik ola bilər. Daxili valentlik dedikdə, onu təşkil edən elementlərin birləşmə qanunauyğunluqları nəzərdə tutulur [Степанова М. Д.]. Qeyd etmək lazımdır ki, burada söhbət sözün leksik əsasını təşkil edən elementlərin birləşməsindən gedir. Necə ki, sözün xarici valentliyi onun xarici kontekstinə daxil olur, daxili valentlik də “daxili kontekst”lə əlaqədardır; bu da sözün motivasiyasının formalaşması, onun müvafiq sözyaratma modeli və birbaşa əsasını təşkil edən komponentlərin mənası ilə şərtlənməsi deməkdir.

Qazax dilçiliyində valentlik anlayışı qrammatikanın tərkib hissəsi kimi nəzərdən keçirilir. Fonetik və leksik valentlik isə hələ yenincə tədqiqat obyektinə çevrilməkdədir. Məsələn, qazax dilinə xas olan xüsusi “к” səsi heç vaxt incə saitlərlə uyğunlaşmır. Qazax dilində “кө”, “ке”, “қа”, “кі”, “кү” səs birləşmələri mövcud deyil, “к” səsi yalnız qalın saitlərlə uyğunlaşır. “Кі” birləşməsində isə bu, səslərin deyil, hərflərin birləşməsidir: yazılışda “кі” olsa da, tələffüzdə “кы” kimi oxunur. Eyni şəkildə, əsl qazax sözlərində sonor samitlərdən sonra heç vaxt kar samitlər yazılmır. Kar samitlə bitən sözlər özlərindən sonra kar samitlə başlayan şəkilçiləri tələb edir. Qazax dilində sözün əvvəlində iki kar samit yanaşı gələ bilməz. Həmçinin söz kökündə iki sait yanaşı işləmə bilməz. Bunlar qazax dilində səslərin uyğunluq qanunlarıdır. Qeyd etdiyimiz məqamlar, demək olar ki, türk dillərinin əksəriyyəti üçün keçərlidir.

Derivatologiya və valentlik, leksik vahidlərin tədqiqində valentliyin rolu

Valentlik qanunlarına leksik səviyyədə də ciddi şəkildə əməl etmək və onları xüsusi olaraq tədqiq etmək zəruridir. Məsələn, “zinqitney” (iri cüssəli, qüvvətli) sözü obrazlı ifadədir, buna görə də hər hansı bir sözlə birləşə bilməz, çünki bu söz ilkin olaraq iri cüssəli bədən quruluşuna malik kişiyyə aid edilirdi. Müvafiq olaraq, “zinqitney qız” (iri qız) demək olmaz. Başqa bir nümunə: həm it, həm də canavar ulayır. Lakin it hürür, canavar isə hürmür. Buna görə də “canavar hürür” birləşməsi düzgün ifadə olmayacaqdır.

Deməli, leksik uyğunluq qanunları digər dillərdən sözlərin tərcüməsi zamanı da mütləq nəzərə alınmalıdır. Məsələn, «canlı təbiət» və «cansız təbiət» anlayışları qazax dilinə *tiri jəne öli tabiğat* kimi tərcümə olunur. Qazaxların anlayışında “öli” (ölü, cansız) — əvvəllər daim hərəkətdə olan canlı orqanizmin həyatının dayanması deməkdir. Bu isə o deməkdir ki, cansız təbiət hadisəsi, hərçənd ki, həyat əlamətinə malik deyil, yenə də mövcud olma haqqına sahibdir. Məhz buna görə də “canlı təbiət” və “cansız təbiət” anlayışlarının qazax dilindəki qarşılığı olan *tiri jəne öli tabiğat* ifadəsi dildə düzgün söz birləşməsi kimi möhkəmlənmişdir.

Bundan əlavə, digər dillərdə ekvivalenti olmayan sözlərin tərcüməsi zamanı leksik söz birləşmələrinə xüsusi diqqət yetirmək lazımdır. Məsələn, həm qazax, həm də digər dillərdə “qara” (qara) sözü ilə çoxlu sayda söz birləşmələri işlənir. “Qara kağız” Böyük Vətən müharibəsi illərində hərbi qulluqçunun həlak olması barədə bildirişi ifadə etmək üçün istifadə olunurdu. Bu birləşmə qazaxlara (o cümlədən, digər bəzi türk xalqlarına) məxsus etnokognitiv anlayışdır. Hərçənd sözbəsöz tərcüməsi “qara məktub” olsa da, qara xəbər mənasını ifadə etmiş və digər dillərdə bu anlayışı ifadə etmək üçün müxtəlif sözlərdən istifadə olunmuşdur. Başqa bir nümunə: “qara qız” birləşməsi “qara qız” kimi deyil, “buğdayı, qaraşın qız” kimi tərcümə olunur. Beləliklə, “qara” sözü digər dillərə hər zaman “qara” kimi tərcümə edilmir, işlənmə məqamından asılı olaraq müxtəlif mənalar ifadə edə bilər.

Qazax dilinin qaydalarına düzgün əməl etmək üçün morfoloji valentlik qaydaları da mühüm əhəmiyyət daşıyır. Bu xüsusilə -ğan, -qen, -қан, -кен, -qış, -ğış, -qi, -ğı, -dik, -dık şəkilçiləri ilə düzələn təyinedici sözlərlə söz birləşmələri tərtib edilərkən nəzərə alınmalıdır. Məsələn, süzeqen siir (*süzqiş siir yox*) – buynuzlayan inək kabağan it (*қапқış ит yox*) – dişləyən (aqrəssiv) it tünqi janbır (*tündik janbır yox*) – gecə yağışı tarixi kübıls (*tarıxtıқ күбілс yox*) – tarixi hadisə düzgündür. Lakin elə morfoloji uyğunluq nümunələri də mövcuddur ki, onlar ümumi qaydalara tabe olmur. Məsələn, küzqi japıraq (payız yarpağı), küzdik kiim (payızlıq geyim); astarlı aқıқat, astarlıқ mata (astarlıq parça) və s.

İlk baxışda elə görünür ki, valentlik nəzəriyyəsi artıq formalaşmış və onun bütün məsələləri çoxdan öyrənilib. Valentlik problemlərinin tədqiqinə həm rus (B.A.Abramov, L.İ.Qrısayeva, S.D.Kaçnelson, S.M.Kıbardına, O.İ.Moskalyskaya, M.D.Stepanova və s.), həm də xarici (V.Bondtsio, H.Brıkmann, G.Helbig və s.) dilçilərin çoxsaylı əsərləri həsr olunmuşdur. Lakin buna baxmayaraq, valentlik anlayışı müxtəlif cür şərh olunur, dilin müxtəlif səviyyələrində nəzərdən keçirilir və fərqli baxış bucaqlarından işıqlandırılır. Bu səbəbdən də nəzəriyyənin bəzi məsələləri lazımi diqqəti almamış və həll olunmamış qalır. Məsələn, “feilin atributiv valentliyi” anlayışı hazırda tam şəkildə tədqiq olunmamışdır. Bu günədək atributiv valentliyə malik feillərin bütün həcmi müəyyənləşdirilməmişdir.

Bu feillərin tədqiqi təkcə valentlik nəzəriyyəsinin bəzi məsələlərinin həllinə töhfə verməyəcək, eyni zamanda qiymətləndirmə kateqoriyasının və qiymətləndirmə fenomeninin daha dərinəndən araşdırılmasına da şərait yaradacaqdır, çünki onlar qiymətləndirmə situasiyasını təmsil edir və onun öyrənilməsi üçün məhsuldar əsas kimi çıxış edə bilər.

Derivatologiyada da valentlik anlayışı əsas anlayışlardan biridir. Affikslər sözlərə qoşularaq yeni sözlərin yaranmasında əsas rol oynayan faktorlardandır. Affikslər isə sözlərə qaydasız şəkildə qoşula bilməz. Belə ki, kök sözün semantik mənası ilə yeni yaranmış söz arasında müəyyən uyğunluq olmasa, şəkilçi həmin sözə qoşula bilməz, yeni söz yarada bilməz. Buna görə də, uyğunluq hadisəsinə, valentlik anlayışına əməl olunmalı, bu məsələlərə diqqət yetirilməlidir. O cümlədən, dil fasiləsiz inkişaf prosesindədir və dilçilərin vəzifəsi baş verən dəyişiklikləri qeydə almaqdan ibarətdir. Bu

baxımdan struktur istiqamət çərçivəsində yeni affikslərin meydana çıxmasını izləmək və onların valentlik xüsusiyyətlərini təsvir etmək aktuallığını qoruyub saxlayır. Məntiqli olaraq onu da qeyd etmək lazımdır ki, yeni affiks heç nədən yarana bilməz, yəni təsadüfi səs birləşməsi ola bilməz.

Qıpçaq qrupu türk dillərinə aid olan tatar dilində də feillərin tədqiqi, söz yaradıcılığında onların rolu və valentlik anlayışı haqqında bir sıra tədqiqat əsərləri mövcuddur. Tatar dilində feillərin yaranma yollarını və feil yaradan şəkildələri tədqiq etməklə həm də valentlik anlayışı haqqında müəyyən fikirlərə yiyələnmiş oluruq. Tatar dilində feil yaradan affikslərin bəzilərini və yeni yaranmış feillərin ifadə etdiyi mənalara nəzərdən keçirək.

Müasir tatar dilində -lan / -lən şəkilçisi məhsuldar və çoxmənalı şəkilçilərdən biridir. Bir çox türkoloqlar onu feilin qrammatik məna növlərindən olan qayıdış növün şəkilçisi hesab edirlər. Bəzi dilçilər isə onu ayrıca bir şəkilçi kimi ayırmırlar. E.V.Sevortyanın söz yaradıcılığına dair əsərləri meydana çıxdıqdan sonra bu şəkilçi müstəqil söz yaradan şəkilçi kimi nəzərdən keçirilməyə başlanmışdır. Bu şəkilçi iki elementdən -la və -n - ibarətdir və adlara (isim, sifət, say kimi nitq hissələrinə) qoşularaq feil yaradır [Татарская грамматика, s. 75].

Verilmiş şəkilçi ilə yaranan feillər aşağıdakı mənalara ifadə edir:

1. “Yarandığı sözün şəxsə və ya heyvana xas olan hərəkəti ifadə etməsi” [Татарская грамматика, s. 210]: maymıllanu – meymun sözündən yaranıb ‘meymunluq etmək, meymun kimi yamsılamaq’, kəjələni – keçi sözündən yaranıb ‘inad etmək’ deməkdir.

2. “Şəxsin və ya heyvanın əlamətini qazanmaq və ya hansı sözdən yaranıbsa o şeyə çevrilmək” [Татарская грамматика, s. 210]: üşənləni / yalkaulanu sözləri tənbel sözündən yaranıb ‘tənbəlləşmək’ feilini ifadə edir.

3. “Yarandığı sözün ifadə etdiyi xüsusiyyəti, keyfiyyəti və ya əlaməti nümayiş etdirmək” [Татарская грамматика, s. 210]: ərsezləni – arsız sözündən yaranaraq ‘üzüzlük etmək, həyasızlıq etmək’, ədəpsezləni feili isə ədəbsiz sözündən əmələ gəlib ‘ədəbsiz, kobud davranmaq’ feillərini yaratmışdır.

4. “Yarandığı sözün məzmunu ilə bağlı hərəkəti etmək ifadə etmək” [Татарская грамматика, s. 211]: karulanu ‘etiraz etmək’, kaprizlanu ‘naz etmək’, tavişlanu ‘səs-küy salmaq’, havalanu ‘lovğalanmaq, təkəbbür göstərmək’ kimi feillər də göründüyü kimi hansı sözdən yaranıbsa, o sözlərin ifadə etdiyi mənalara əks etdirirlər.

Göründüyü kimi, nümunələrdən də aydın olur ki, -lan şəkilçisi ilə yaranmış bəzi davranış feillər məcazi mənalara da ifadə edir. Məsələn, havalanu (hava ‘səma’) – “lovğalanmaq, təkəbbürlü olmaq” mənalərini ifadə edir.

Tatar dilində davranış feilləri yaradan başqa bir şəkilçini də nəzərdən keçirək. Lakin o, əvvəlki -lan / -lən şəkilçisi qədər məhsuldar deyil. Bu, -la / -lə şəkilçisidir. Bu şəkilçi qədim türk feilləri yaradan şəkilçidir. Müasir tatar dilində isə o, ən məhsuldar və çoxmənalı şəkilçilərdən biri hesab olunur. Davranış feillərinin yaranmasında əsasən isimlər törədici əsas kimi istifadə olunur.

Beləliklə, model: “isim + -la / -lə” aşağıdakı mənalara ifadə edir:

1. “Kimi isə və ya nəyi isə yeni yaranmış sözə ifadə olunan hərəkət və ya rituala məruz qoymaq” [Татарская грамматика, s. 196]: mısıllau – təhqir etmək, lağ etmək; məsxərələu - ələ salmaq; qazaplau - əziyyət vermək, əzab vermək və s.

2. “Yeni yaranmış sözlə ifadə olunan xüsusiyyəti, keyfiyyəti və ya münasibəti nümayiş etdirmək” [Татарская грамматика, s. 196]: kaderlə - qiymətləndirmək, hörmət etmək; xörmətlə - hörmət etmək; taplau, karalau – adı ləkələmək, şər atmaq və s.

3. “Kimi isə yeni yaranmış sözə ifadə olunan hərəkətə məruz qoymaq”: jəzala – cəza vermək; jəberlə - zor tətbiq etmək, təzyiq göstərmək və s.

Tatar dilindən götürülmüş nümunələrdən və göstərilən affikslərdən belə aydın olur ki, feillərin yaranmasında valentlik anlayışı özünü çox aydın şəkildə göstərir. Şəkilçilər söz kökünə artırılan zaman qalın və incə saitlərin uyğunluğuna mütləq əməl olunmalıdır. Yuxarıdakı misallarda bunu aydın şəkildə görmək mümkündür. Bundan başqa, yeni yaranmış feillər yarandığı sözlərin ifadə etdiyi mənalara özlərində əks etdirir, müəyyən uyğunluq, valentlik özünü burada da göstərir.

Nəticə

Aparılan araşdırma göstərir ki, valentlik anlayışı dilin yalnız sintaktik səviyyəsi ilə məhdudlaşmır, dilçiliyin digər bölmələri – fonetik, leksik, morfoloji və semantik səviyyələri əhatə edən universal bir kateqoriya kimi çıxış edir. Sözlün həm dil, həm də nitq vahidi olması onun valentlik potensialını daha da genişləndirir və bu xüsusiyyət sözlün cümlə daxilində və cümlədən kənarda müxtəlif funksional imkanlarını müəyyənləşdirir. Dünya dillərində, o cümlədən Qıpçaq qrupu dillərində sözlərin törəmə mexanizmləri ilə valentlik arasında sıx qarşılıqlı əlaqə mövcuddur.

Qeyd etdiyimiz tədqiqat əsərləri və onlardan çıxan nəticələr sübut edir ki, derivatologiyada valentlik əsas rol oynayan amillərdəndir. Şəkilçilərin kök sözlərə qoşulması təsadüfi xarakter daşıyır; bu proses kök sözlün semantik məzmunu ilə törəmə vahidin mənası arasında mövcud olan uyğunluqla şərtlənir. Qazax, tatar və digər qıpçaq qrupu türk dilləri materialları əsasında aparılan təhlil göstərir ki, törəmə feillərin semantik strukturu müstəqim şəkildə törədici əsasın mənasını əks etdirir və bu da daxili valentliyin təzahürü kimi qiymətləndirilə bilər.

Araşdırma, eyni zamanda leksik və morfoloji uyğunluğun tərcümə prosesində, söz birləşmələrinin formalaşmasında və nitqin normativliyinin qorunmasında həlledici rol oynadığını ortaya qoyur. Qıpçaq qrupu türk dillərində fonetik və morfoloji valentlik qanunlarının pozulması yalnız qrammatik səhvlərə deyil, həm də semantik uyğunsuzluqlara səbəb olur. Bu isə valentliyin dilin sistem xarakterini təmin edən əsas mexanizmlərdən biri olduğunu bir daha təsdiqləyir.

Nəticə etibarilə demək olar ki, valentlik nəzəriyyəsi Qıpçaq qrupu türk dillərində söz yaradıcılığının, xüsusilə də feillərin derivativ potensialının öyrənilməsi üçün məhsuldar nəzəri baza yaradır. Bu istiqamətdə aparılan tədqiqatlar həm ümumi dilçilik, həm də türkoloji araşdırmalar üçün əhəmiyyətli olub, gələcəkdə atributiv valentlik, semantik genişlənmə və yeni affikslərin formalaşması kimi məsələlərin daha dərinlən tədqiqinə geniş imkanlar açar bilər.

ƏDƏBİYYAT

Гак В.Г. // Проблемы структурной лингвистики. М., 1972. С. 379.

Гак В.Г. Валентность. Лингвистический энциклопедический словарь. – М.: Сов. энциклопедия, 1990. – С. 79-80.

Ганиев Ф. А. Современный татарский литературный язык: суффиксальное и фонетическое словообразование. Казань: Дом печати, 2005. 360 с.

Кацнельсон С.Д. О грамматической категории. Вестник Ленинградского гос. ун-та. Сер. истор. яз. и лит. – Л., 1948. – С.114-134.

Кацнельсон С.Д. Типология языка и речевое мышление. – Л.: Наука, 1972. – С. 216.

Степанова М. Д. О «внешней» и «внутренней» валентности слова // Иностран. яз. в шк.- 1967.- № 3.- С. 12-18.

Степанова М.Д., Хельбиг Г. Части речи и проблема валентности в современном немецком языке. Москва: Высшая школа, 1978. 257 с.

Татарская грамматика: в 3-х т. Казань: Татарское кн. изд-во, 1993. Т. 2. Морфология. 397 с.

Тумашева Д. Г. Татарский глагол (опыт функционально-семантического исследования грамматических категорий): учеб. пособие. Казань: Изд-во Казанского ун-та, 1986. 189 с.

İnternet resursları

<https://ru.scribd.com/document/814575194/%D0%A2%D0%B5%D0%BD%D1%8C%D0%B5%D1%80-%D0%9B-%D0%9E%D1%81%D0%BD%D0%BE%D0%B2%D1%8B-%D1%81%D1%82%D1%80%D1%83%D0%BA%D1%82%D1%83%D1%80%D0%BD%D0%BE%D0%B3%D0%BE-%D1%81%D0%B8%D0%BD%D1%82%D0%B0%D0%BA%D1%81%D0%B8%D1%81%D0%B0>

<https://arch.kyrlibnet.kg/uploads/Naimanova%20Ch.K..pdf>